

‘सहिद’ कथामा करुण रस

प्रेमप्रसाद तिवारी, पिएचडी

उपप्राध्यापक

बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

Article History: Received 22 May 2022; Reviewed 23 June 2022; Revised 10 July 2021; Accepted 28 July 2021

लेखसार

विश्लेष्य लेखमा गुरुप्रसाद मैनालीको ‘सहिद’ कथालाई पूर्वीय काव्यशास्त्रीय परम्पराको रस सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा करुण रसको सिद्धान्तका आधारमा ‘सहिद’ कथा के कस्तो रहेको छ भन्ने समस्यासँग सम्बन्धित भई अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ। लेखको मुख्य समस्या समाधानका लागि विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव र स्थायीभावको पहिचान गरी रस निष्पत्तिको अवस्था निरूपण गरिएको छ। यस लेखमा सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिका आधारमा ‘सहिद’ कथा छनोट गरी पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरेर रस सिद्धान्तका आधारमा सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा वीरबहादुर, देवता बाबु, म पात्र, धने, राम, डल्ली जस्ता आलम्बन, नेपालको कुनै गाउँ, विराटनगर तथा भारतका गोरखपुरलगायतका सहरलाई उद्दीपन, कायिक, वाचिक, सात्त्विक तथा आहार्य अनुभाव र चिन्ता, दैन्य, अश्रु, संशय, ग्लानि, हर्ष, वितर्क, निद्रा, तर्क, मति, औत्सुक्य, स्मृति आदि व्यभिचारीभावद्वारा परिपुष्टि बनेको शोक स्थायीभाव करुण रसका रूपमा अभिव्यक्त भएको छ। प्रस्तुत लेखमा ‘सहिद’ कथामा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावबाट परिपुष्टि बनेको शोक स्थायीभाव करुण रसका रूपमा अभिव्यक्त भएको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव, स्थायीभाव, शोक

विषयप्रवेश

गुरुप्रसाद मैनाली (वि.सं. १९५७-२०२८) नेपाली कथालाई आधुनिकतामा प्रवेश गराउने कथाकार हुन्। कथाकार मैनालीले आफ्नो जीवन कालमा जम्मा एघारओटा कथा रचना गरेका छन्। यी एघारओटा कथा सङ्कलन गरी *नासो* (२०२०) कथासङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ। कथाकार मैनालीको ‘सहिद’ कथा शोक भावको तीव्रता भएको कृति हो। यस कथामा आएका कथावस्तु, पात्र, परिवेश, सारवस्तु आदि सबै पक्ष शोक भावसँग जोडिएका छन्। कथामा आएका प्रमुख पात्र देवता बाबु अनि वीरबहादुरको मृत्युको प्रसङ्ग प्रत्यक्ष रूपमा शोक भावसँग गाँसिएका छन्। त्यस्तै

वीरवहादुरको छोराको मृत्युले पनि शोक भावलाई अभि सशक्त बनाएको छ । यस कथामा नेपालमा व्यवस्था परिवर्तनका लागि गरिएको आन्दोलनमा सहादत प्राप्त गरेका वीरको सङ्घर्षपूर्ण जीवन कथालाई विषयबद्ध गरिएको छ । त्यसैले यस लेखमा मैनालीद्वारा लिखित यही 'सहिद' कथालाई पूर्वीय रससिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरेर रस निष्पत्तिको अवस्था निरूपण गर्ने कार्य गरिएको छ । करुण रसको सिद्धान्तका आधारमा 'सहिद' कथा के कस्तो रहेको छ ? भन्ने मूल समस्यामा यो लेख केन्द्रित छ । यस लेखको मुख्य उद्देश्य रस सिद्धान्तका मुख्य उपकरण विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव तथा स्थायीभाव संयोजनको अवस्था पहिचान गरी करुण रस निरूपण गर्नु रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक कार्य गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ । प्रस्तुत लेखमा शीर्षकसँग सम्बन्धित सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा गुरुप्रसाद मैनालीको 'सहिद' कथालाई करुण रसको सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनलाई अगाडि बढाउनका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । यस लेखमा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत मैनालीको 'सहिद' कथा रहेको छ भने द्वितीयक स्रोतअन्तर्गत मैनाली तथा 'सहिद' कथाका बारेमा गरिएका विश्लेषणहरू रहेका छन् । त्यस्तै सिद्धान्त निर्माणका सन्दर्भमा पनि प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । आचार्य भरतको नाट्यशास्त्र तथा अन्य आचार्यहरूका लक्षण ग्रन्थ प्राथमिक स्रोतका रूपमा रहेका छन् भने यिनका विषयमा गरिएका व्याख्या तथा टीकालाई द्वितीयक सामग्री मानिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । यस लेखमा करुण रसको सिद्धान्तका आधारमा 'सहिद' कथाको अध्ययन गरी अर्थापन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

शोक स्थायीभाव विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावका माध्यमबाट परिपुष्ट बन्दा करुण रस अभिव्यक्त हुन्छ । आफन्तजनको वियोग, प्रियवस्तुको नाश, अर्थको नाश आदि कारणबाट उत्पन्न हुने शोक स्थायीभाव परिपुष्ट बन्दा करुण रस प्रकट हुने गर्छ । करुण रसमा इष्टको नाश विभाव, लामो निःश्वास आदि अनुभाव, स्तम्भ, अश्रु आदि सात्त्विक भाव, निर्वेद, दैन्य आदि व्यभिचारीभावले शोक स्थायीभाव परिपुष्ट गर्छन् (तिवारी, २०७७, पृ.५१) । यिनै कारण, कार्य र सहकारी भावद्वारा परिपुष्ट बनेको शोक स्थायीभाव करुण रस बनेर प्रकट हुन्छ । करुण रसमा प्रिय वस्तुको नाश र अप्रिय वस्तुको प्राप्तिसँग सम्बन्धित विषय आएको हुन्छ । यो श्राप, क्लेश, पतन, प्रियजनको वियोग, सम्पत्ति

हानि, मृत्यु, बन्धन, दुर्भाग्यवश चोट लाग्नु तथा यस्तै प्रकारका अरु कष्टजनक विभावबाट उत्पन्न हुन्छ, यसमा अश्रुपात, प्रलाप, मुख सुक्नु, विवर्ण हुनु, शिथिलता आदि अनुभावका रूपमा आएका हुन्छन् । यस रसमा निर्वेद, ग्लानि, चिन्ता, औत्सुक्य, आवेग, भ्रम, मोह, श्रम, भय, विषाद, दैन्य, व्याधि, जडता, उन्माद, अपस्मार, त्रास, आलस्य, मरण, स्तम्भ, वेपथु, वैवर्ण्य, अश्रु तथा स्वर भेद व्यभिचारीभाव तथा सात्त्विक भाव हुन्छन् । प्रिय व्यक्तिको मृत्यु तथा अमङ्गलकारी समाचार सुनेर चित्तमा आघात पर्दा करुण रस उत्पन्न हुन्छ । रुनु, मूर्च्छा पर्नु, पश्चात्ताप गर्नु, विलाप गर्नु आदि क्रिया अनुभावका रूपमा प्रकट भएका हुन्छन् (शुक्ल, २०५७ पृ. ३२६-३२७) । करुण रसमा दैवनिन्दा, भूपात, क्रन्दन, विवर्णता, उच्छ्वास, निःश्वास, स्तम्भ तथा प्रलपन आदि यसका अनुभाव हुन्छन् । यसमा निर्वेद, मोह, अपस्मार, व्याधि, ग्लानि, स्मृति, श्रम, विषाद, जडता, उन्माद, चिन्ता आदि व्यभिचारीभाव हुन्छन् (दाहाल, २००८, पृ. ३१८-३१९) । करुण रसले मानिसलाई शोकाकुल अवस्थामा पुऱ्याउँछ । यही करुण रसको सिद्धान्तका आधारमा गुरुप्रसाद मैनालीद्वारा लिखित ‘सहिद’ कथाको विश्लेषण गरी रसाभिव्यक्तिको अवस्था निरूपण गरिएको छ ।

आचार्य भरतद्वारा प्रतिपादित रस सिद्धान्त पूर्वीय काव्यशास्त्र परम्पराको भाववादी सिद्धान्त हो । आचार्य भरतले विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव र स्थायीभावलाई रस सामग्री मानेका छन् । यहाँ यिनै रस सामग्रीलाई विश्लेषणको आधार मानी प्रस्तुत गरिएको छ :

विभाव

‘भू’ धातुमा ‘वि’ उपसर्ग तथा ‘घञ्’ (अ) प्रत्यय लागेर निष्पन्न भएको ‘विभाव’ शब्दले काव्यनाट्यमा चित्रित भावलाई जगाउने तत्त्वलाई बुझाउँछ । आचार्य भरतले विभावलाई कारण, निमित्त तथा हेतुको पर्यायका रूपमा चिनाएका छन् (भरत, २०५७, पृ. ३७३) । सहृदयको मनमा सुषुप्त अवस्थामा रहेका स्थायीभावलाई जगाउने चरित्र, परिवेश तथा सन्दर्भ नै विभावका रूपमा आएका हुन्छन् । विभावलाई पनि आलम्बन विभाव र उद्दीपन विभाव गरी दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । भावहरू उत्पन्न हुने आधार आलम्बन हो (अधिकारी, २०५०, पृ. २९) । चरित्र वा पात्र नै आलम्बन विभावका रूपमा आएका हुन्छन् भने ती चरित्रका क्रियाकलापलाई परिपुष्टि गर्नका लागि आएका भावलाई उद्दीपन विभाव भनिन्छ । यस्ता उद्दीपन विभावले भावलाई परिपुष्टि गरेका हुन्छन् । बाह्य परिस्थिति, उद्यान, प्राकृतिक सौन्दर्य आदिलाई उद्दीपन विभाव भनिन्छ (विश्वेश्वर, सन् २०१३, पृ. ७७) । आधुनिक साहित्यमा परिवेशका रूपमा चिनाइने तत्त्वहरू नै उद्दीपन विभाव हुन् । आनन्दवर्धनले पनि बाहिरी परिस्थिति, बगैँचा तथा प्राकृतिक सौन्दर्यलाई उद्दीपन विभाव मानेका छन् (आनन्दवर्धन, सन् २०१३, पृ. ७७) । आलम्बन विभावलाई पनि विषयालम्बन र आश्रयालम्बन गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । जसका कारणबाट भाव जाग्छ त्यसलाई विषयालम्बन भनिन्छ भने

जसमा भाव जागृछ त्यसलाई आश्रयालम्बन भनिन्छ । विषयालम्बनमा मानवेतर कुराहरू पनि पर्छन् भने आश्रयालम्बनमा मानिस मात्र पर्छन् । आश्रयालम्बनले भावको अनुभूति गर्ने भएकाले मानिस मात्र पर्छन् ।

अनुभाव

विभावका कारण प्रकट भएको भावको अनुभव गराउने कार्यव्यापारलाई नै अनुभाव भनिन्छ । अनुभाव शब्दको व्युत्पादन 'भू' धातुमा 'अनु' उपसर्ग लागेर हुन्छ (उपाध्याय, २०५५, पृ.२९) । विभावमा कुनै स्थायीभाव अङ्कुरित भएपछि देखिने क्रियाकलाप नै अनुभाव हुन् । विभावपछि उत्पन्न हुने अनुभावले वाणी, अङ्ग र सात्त्विक भावका सहायताबाट भावलाई अनुभूतियोग्य बनाउँछ (भरत, २०५७, पृ.३७४) । भावलाई बाहिर प्रकट गराउने तत्त्व नै अनुभाव हो । दृष्टि, सङ्केत आदि उपयुक्त लक्षणद्वारा भाव प्रकट गर्नुलाई नै अनुभाव भनिन्छ (आप्टे, सन् १९६९, पृ.४०) । व्यक्ति मानसिकतामा रहेका भावहरू जागृत हुँदा बाहिर देखिने क्रियाकलाप नै अनुभाव हुन् । अनुभावलाई कायिक, वाचिक, सात्त्विक तथा आहार्य गरी चार प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । शरीरका अङ्ग सञ्चालन गरी दिइने भावगत अभिव्यक्तिलाई कायिक अनुभाव भनिन्छ । वचन वा बोलीका माध्यमबाट दिइने भावगत अभिव्यक्तिलाई वाचिक अनुभाव भनिन्छ । मनमा रहेको भावको प्रभावका कारण शारीरिक रूपमा प्रकट हुने अनुभावलाई सात्त्विक भनिन्छ । त्यस्तै पोसाकबाट दिइने भावसँग सम्बन्धित पहिरनलाई आहार्य भनिन्छ । यी चारै प्रकारका अनुभावले स्थायीभावबाट जन्मिएका कार्यलाई बाहिर प्रकट गराउँछन् । यस्ता भावलाई रसको कारण, कार्य तथा सहकारी पनि भन्न सकिन्छ (मम्मट, सन् २०१४, पृ.९८) । अनुभावका माध्यमबाट स्थायीभाव बाहिर प्रकट भएको जानकारी पाइन्छ ।

व्यभिचारीभाव

व्यभिचारीभाव 'चर्' धातुमा 'वि' र 'अभि' उपसर्ग लाग्दा व्यभिचारी शब्द निर्माण हुन्छ । यसले गतिशील हुनु, चल्नु तथा अनियमित हुनु भन्ने अर्थ बुझाउँछ । विभाव र अनुभावलाई परिपुष्टि गर्दै स्थायीभावलाई रसका रूपमा परिणत गराउने अस्थायी वा गतिशील प्रकृतिका भावलाई नै व्यभिचारीभाव भनिन्छ (उपाध्याय, २०५५, पृ.३०) । रस सिद्धान्तमा ३३ प्रकारका व्यभिचारीभावका विषयमा चर्चा गरिएको छ । यस्ता व्यभिचारीभावले रसका रूपमा अभिव्यक्त हुँदै गरेको स्थायीभावलाई परिपुष्टि गर्छन् । व्यभिचारीभावले रसाभिव्यक्तको अवस्थालाई सङ्केत गर्छ । व्यभिचारीभाव आवेग जडता, आलस्य, निद्रा, उन्माद, शङ्का, स्मृति, लज्जा, ग्लानि, चिन्ता, तर्क आदि गरी तेत्तिस प्रकारका हुन्छन् ।

स्थायीभाव

मानिसको मनमा सुषुप्त किसिमबाट रहेका स्थिर भावलाई नै स्थायीभाव भनिन्छ । यस्ता भावहरू व्यक्तिको मानसिकतामा स्थिर किसिमबाट रहेका हुन्छन् । विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावबाट परिपुष्ट बनेपछि यिनै स्थायीभाव नै रसका रूपमा परिणत हुन्छन् । सुरुदेखि अन्त्यसम्म स्थायी रूपमा रहिरहने चित्तवृत्तिलाई भाव भनिन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ.४४) । यिनीहरूको सत्ता स्थिर किसिमको हुन्छ र यिनीहरू व्यक्ति मानसिकतामा रहन्छन् । त्यसैले यिनलाई अन्तरिक भावका रूपमा पनि व्याख्या गरिएको हो । व्यभिचारीभाव र स्थायीभाव दुवै आन्तरिक तत्त्व हुन् । यी दुवै भावहरूको सत्ता मानसिक हुन्छ (भनुदत्त, सन् १९८८, पृ.८८) । उपर्युक्त अवसर आउनेबित्तिकै यिनीहरू बाहिर प्रकट हुन्छन् । यिनलाई रसानुभूतिको आन्तरिक र मुख्य कारण मानिन्छ (ढकाल, २०६७, पृ.५२) । यिनीहरू जीवनमा आनन्दको आधारका रूपमा रहेका हुन्छन् । चरित्रको समृद्धि तथा जीवनको मूल्यको आधार नै भाव हो र आनन्दको स्वरूप पनि भाव नै हो (नगेन्द्र, सन् १९७४, पृ.३२७) । भावले व्यक्तिको चरित्रलाई समृद्ध बनाउँछ अनि यसैका कारण व्यक्ति आनन्दानुभूतिको अवस्थामा पनि पुग्छ । स्थायीभावका कारण रसको पहिचान हुने भएकाले यो रसको प्रारम्भिक स्वरूप बनेर रहेको हुन्छ । यसैको विकसित वा परिपुष्ट अवस्था नै रसका रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ ।

छलफल तथा परिणाम

‘सहिद’ कथा गुरुप्रसाद मैनालीको *नासो* (२०२०) कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ । ‘सहिद’ कथामा आन्दोलनसँग सम्बन्धित विषयको प्रस्तुति दिइएको छ । नेपालमा परिवर्तन ल्याउनका लागि देशविदेशबाट नेपालीहरू निकै सक्रियतापूर्वक लागेका थिए र त्यही परिवर्तन ल्याउने क्रममा अधिकांश नेपालीले ज्यानको आहुति पनि दिएका थिए भन्ने विषयको प्रस्तुति यस कथामा दिइएको छ । वीरबहादुर, देउता बाबु, कथावाचक म पात्र जस्ता व्यक्तिका माध्यमबाट विदेशमा बस्ने नेपालीको यथार्थता प्रस्तुत गरी उनीहरूको सङ्घर्षशील जीवनलाई स्पष्ट पार्ने कार्य कथामा गरिएको छ । यही सामाजिक विषयको प्रस्तुति रहेको ‘सहिद’ कथालाई करुण रसको सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

विभाव

‘सहिद’ कथामा वीरबहादुर, देवता बाबु, डल्ली, कथावाचकका रूपमा आएको म पात्र, वीरबहादुरको छोरो राम, धने, साहिँली जस्ता व्यक्तिहरू आलम्बन विभावका रूपमा आएका छन् । यस कथामा भारतको गोरखपुर तथा दिल्ली अनि नेपालका विराटनगर जस्ता स्थानहरू परिवेशका रूपमा आएका

छन् । यस कथामा विशेष गरी नेपालको विराटनगर तथा तीन दिनमा गोरखपुरसम्म पुगिने अधिकांश नेपालीको गन्तव्य रहेको दिल्ली स्थानगत परिवेशका रूपमा आएका छन् । २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनसँग सम्बन्धित सेरोफेरो कथामा उद्दीपक घटक बनेका छन् । यहाँ यिनै आलम्बन विभाव र उद्दीपन विभावले रसनिष्पत्तिमा निर्वाह गरेको भूमिकालाई स्पष्ट पारिएको छ ।

आलम्बन विभाव

‘सहिद’ कथामा वीरबहादुर, देवता बाबु, डल्ली, कथावाचकका रूपमा आएको म पात्र, वीरबहादुरको छोरो राम, धने, साहिँली आलम्बन बनी आएका छन् । यी सबै आलम्बनहरूमध्ये वीरबहादुरको प्रमुख भूमिकामा उपस्थित भएको छ । नेपालको कुनै ग्रामीण क्षेत्रबाट रोजीरोटीका लागि भारत पुगेको वीरबहादुर कर्मठ सङ्घर्षशील पात्रका रूपमा कथामा आएको छ । गाउँमा स्वास्नी तथा छोरालाई छोडेर विदेश पुगेको वीरबहादुर शोषकको शोषणका कारण विदेश जान बाध्य भएको छ । चर्को ब्याजका कारण विवाह गर्दा लिएको एक सय रुपियाँ पाँच सय पुगिसकेको छ । त्यही साहुको ऋणबाट मुक्ति खोज्नका लागि विदेश पुगेको वीरबहादुरको दयनीय अवस्थाको चित्रण कथामा पाइन्छ । आफ्नी श्रीमती डल्लीलाई चिठी लेखाउनका लागि देउता बाबुको कोठामा पुग्ने गरेको वीरबहादुरसँग म पात्रको भेटपछि भएको कुराकानी कथाको मुख्य सन्दर्भ बनेको छ । अध्ययनका लागि गएको म पात्रले चिठी लेख्न केही आनाकानी गरेपछि वीरबहादुरले आफ्नो परिचय र कर्मका माध्यमबाट म पात्रलाई चिठी लेखिदिनका लागि बाध्य बनाउँछ । म पात्रको चिठी लेखाइबाट निकै प्रभावित भएको वीरबहादुर र म पात्रका बिचमा भेटघाटको क्रम बढ्छ । एक दिन आफूले घर लैजानका लागि जम्मा गरेको पैसा कसैले चोरिदिएको भन्ने दुःखद खबर लिएर आएको वीरबहादुर जस्ता व्यक्तिको पसिना चोर्ने व्यक्तिप्रति म पात्रमा घृणा जाग्छ । नेपालीहरूलाई विभिन्न कुरामा सहयोग पुऱ्याउँदै आएको वीरबहादुरले सुखको भन्दा पनि आजीवन दुःखको सामना गर्नुपरेको छ । केही समयपछि आफ्नो प्राणको टुक्रा छोराको मृत्युको खबर लिएर म पात्रको कोठामा पुगेको वीरबहादुरको अवस्था निकै कमजोर देखिन्छ । छोराको मृत्युबाट अत्यन्त मर्माहत बनेकी श्रीमती डल्लीलाई भेट्नका लागि गोरखपुरमा पुगेको वीरबहादुरको देवता बाबुसँग भेट हुन्छ । नेपालमा राणाका विरोधमा आन्दोलन चलिरहेको हुन्छ । देवता बाबुले वीरबहादुरलाई त्यही आन्दोलनमा सैनिकको भूमिकामा सहभागी हुनका लागि आग्रह गर्छन् । देवता बाबुको आग्रहलाई स्वीकार गरेर विराटनगरको युद्धमा होमिएको वीरबहादुर आफ्नी प्यारी पत्नी डल्लीसँग एक पटक भेट्न पनि नपाई मृत्युवरण गर्न पुगेको अत्यन्तै दुःखद अवस्थाको चित्रण कथामा गरिएको छ ।

‘सहिद’ कथामा आएको प्रमुख पात्र वीरबहादुरको जीवन करुणा नै करुणाले भरिएको छ । अर्काको देशमा साहुको ऋण तिर्नका लागि रिक्सा चलाउनुपर्ने बाध्यताबाट वीरबहादुर पीडित छ ।

उसले दैनिक ज्यालदारी गरेर कमाएको पैसासमेत चोरी भएको छ । यही कारण ऊ समयमा घर जान पाएको छैन । आफ्नै नेपाली दाजुभाइबाट सहयोग पाउनुको साटो ठगिएर जीवन बिताइरहेका अधिकांश नेपालीहरूको प्रतिनिधित्व वीरबहादुरले गरेको छ । आफ्नो देशमा पनि ठगिएका र विदेशमा पनि अनेक प्रकारका समस्या भेलेर पनि देशको स्वतन्त्रताका लागि ज्यान अर्पण गर्न सक्ने वीरबहादुरको जीवनमा शोकबाहेक अरु भाव पाइँदैन । निकै सङ्घर्षपूर्ण जीवन बिताउँदाबिताउँदै युद्धमा ज्यान गुमाएको वीरबहादुरको अवस्थाले शोक भावलाई करुण रसका रूपमा रूपान्तरण गरिदिएको छ ।

उद्दीपन विभाव

‘सहिद’ कथामा वीरबहादुरको परिवार बसोबास गर्ने नेपालको कुनै ग्रामीण स्थललाई उद्दीपन विभावका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यस्तै अधिकांश नेपालीहरू गाँस, बास र कपासको खोजीमा भौँतारिनुपर्ने अवस्था रहेको छ । नेपालका अधिकांश नेपालीहरूको सहज गन्तव्य रहेको भारतको कुनै सहर कथामा आएको छ । त्यस्तै नेपालको विराटनगर र भारतको गोरखपुरलाई कथामा उद्दीपन विभाव बनाइएको छ । मुख्य गरी नेपालमा राणा शासनका विरुद्धमा आन्दोलन भइरहेको अवस्थाको चित्रण कथामा गरिएको छ । तत्कालीन समयका नेपालीहरू राणा शासनका विरुद्ध आफ्नो ज्यान नै अर्पण गरेर लागेका थिए भन्ने कुराको पुष्टि देउता बाबु र वीरबहादुरले सङ्घर्षमा ज्यान नै गुमाएको प्रसङ्गबाट जानकार हुन सकिन्छ । कथामा आएको प्रमुख भाव शोकलाई परिपुष्टि गर्नका लागि उद्दीपक घटकको उपयोग गरिएको छ । साहुको ऋण खप्न नसकेर मानिस परदेश जानुपर्ने यथार्थ कथामा आएको छ । चर्को ब्याजका कारण अधिकांश नेपालीहरू घरबारविहीन बन्नुपरेको प्रसङ्ग पनि शोक भावसँग नै जोडिएको छ । कथामा विदेशका कोठीमा नेपाली चेलीहरूले कस्तो कष्टकर जीवन बिताएका छन् भन्ने कुरा साहिँलीका माध्यमबाट स्पष्ट पारिएको छ । विदेशमा पसिना बगाएर कमाएको रकमसमेत सुरक्षित राख्न नसकिने वातावणलाई जनाउनका लागि वीरबहादुरको पैसा चोरिएको प्रसङ्ग आएको छ । वीरबहादुरको छोराको मृत्यु भएको कथा प्रसङ्ग पनि अत्यन्त कारुणिक रहेको छ । यस्तै कथाको अन्तिममा प्रमुख पात्र वीरबहादुरको मृत्यु भएको अनि देवता बाबुको पनि मृत्यु भएको विषय देखाएर कथाकारले शोक भावलाई परिपुष्टि गरेका छन् ।

अनुभाव

‘सहिद’ कथामा कायिक, वाचिक, सात्त्विक तथा आहार्य अनुभावका माध्यमबाट भाव प्रकट गरिएको छ । मूलतः यस कथामा आएका प्रमुख अलम्बनले देखाएका क्रिया नै अनुभाव बनेका छन् । कथामा आएका प्रमुख अलम्बनद्वय वीरबहादुर र म पात्रका गतिविधि नै अनुभाव बनेका छन् ।

कथामा प्रकट भएका कायिक, वाचिक, सात्त्विक तथा आहार्य अनुभावका मुख्य सन्दर्भलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

“किन एकै पटक लिन्यै ? डल्लीलाई बिहे गर्दा एक सय लिएको थिएँ । त्यसैलाई दोब्याई तेब्याई पाँच सय पारेर खेत खाइरहेको छ । खेत कस्तो छ नि जान्नुभो ? तीन वाली लाग्छ, बिस मुरी मसिनो धान फल्छ । गाउँभरिको मुटु खेत हो हजुर, बाजेले किनेको”(मैनाली, २०५७, पृ.६३) ।

“थाहा पाउनुभयो बाबु ! आज चोरले मेरो ट्रड्क फोरेर सबै रुपियाँ चोरेछ ! थानामा रपट लेखाएर आउँदै छु”(मैनाली, २०५७, पृ.६३) ।

“ के भन्नु बाबु ! मेरो राम खसेछ । मेरो राजालाई दैवले चुँडेर लग्यो”(मैनाली, २०५७, पृ.६७) ।

उसले आँसु झार्दै भन्यो, “तपाईंसँग विदा भएर पर्सिपल्ट बिहान गोरखपुर पुगें । प्लेटफारममा अचानक देउता बाबुसँग भेट भो र उहाँले आश्चर्य मानेर सोध्नुभयो, “ वीरबहादुर ! तिमी यस्तो छोटकाँटसँग कहाँ जान लागेको ? मैले रोएर आफ्नो हाल सबै भनिदिँ । अनि उहाँले गहभरि आँसु पारेर भन्नुभयो । हरे राम खसेछ ? डल्लीलाई कस्तो छ नि ? मैले भनेँ, “ ऊ रोएर मर्न लागेकी होली” (मैनाली, २०५७, पृ.७०) ।

वीरबहादुर आँखा चिम्लेर दुवै हात जोरी एक छिन मौन रह्यो । अनि फेरि मतिर हेरेर उसले भन्यो, “बाबु ! मेरा शरीरका पुर्जाहरू चुँडिन लागेका छन् । घाउ साह्रै दुखिरहेछ । यस पटक म अवश्य बाँच्दिनँ । मेरी डल्लीलाई एउटा चिठी पठाइदिनुहोला”(मैनाली, २०५७, पृ.७०) ।

माथि प्रस्तुत गरिएका कथांशले कथामा भाव प्रकट हुँदाको अवस्था बुझाएका छन् । विशेषतः कथामा आएका प्रमुख पात्रका बोलीका माध्यमबाट भावको प्रस्तुति दिइएको छ । यहाँका कथात्मक अभिव्यक्तिमा शोक भावको तीव्रतर प्रस्तुति रहेको छ । कथाको प्रमुख पात्रले भोगेको जीवन अत्यन्त कारुणिक रहेको छ । उसले भोगेको पीडा बोलीका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएको छ । प्रमुख पात्रको जीवन विभिन्न प्रकारका सङ्कटबाट गुज्रिएको देखाइएकाले कथामा शोक भावको तीव्रता पाउन सकिन्छ । कथामा आएका अनुभावले अङ्गी शोक स्थायीभावलाई पुष्टि गरेका छन् । कथामा कायिक, सात्त्विक र आहार्य अनुभावका तुलनामा वाचिक अनुभावको प्रयोग विस्तृत पाइन्छ । कथामा आएका वाचिक अभिव्यक्तिले शोक भावलाई परिपुष्ट गरेका छन् ।

अनुभावको शृङ्खला

‘सहिद’ कथामा २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनसँग सम्बन्धित विषय प्रस्तुत गरिएको छ । लामो समयसम्म राजनीतिक थिचोमिचोमा जीवन बिताएका नेपालीले राजनीतिक स्वतन्त्रताको खोजी गर्दै प्ररम्भ गरेको आन्दोलनमा सहिद बन्न पुगेका वीरबहादुर र देउता बाबुको कारुणिक अवस्थाको चित्रण विश्लेष्य कथामा गरिएको छ । कथामा एकातिर राजनीतिक स्वतन्त्रताका पक्षमा छेडिएको आन्दोलनको चित्रण गरिएको छ भने अर्कातिर समाजका शोषकले गरिबलाई निकै चर्को ब्याज लगाएर उनीहरूको घरवास नै हडप्ने गरेको कटु सत्य कथामा आएको छ । त्यस्तै विदेशी भूमिमा आफ्नो खानानानाको खोजी गरिरहेका नेपालीहरूको अत्यन्त दयनीय अवस्थाको चित्रण कथामा पाइन्छ । कथामा शोक स्थायीभाव प्रकट भएपछि, देखिएका अनुभावका शृङ्खलाई निम्न क्रममा प्रस्तुत गरी कथानकको संरचना देखाउन सकिन्छ :

भारतमा काम गर्न पुगेका नेपालीहरूको चिठी लेखिदिने काम देउता बाबुले गर्नु, देउता बाबुलाई बोलाउँदै उनको कोठामा पुगेको वीरबहादुरको भेट म पात्रसँग हुनु, देउता बाबु आफूलाई नसोधी गएकामा वीरबहादुरलाई दुःख लाग्नु, वीरबहादुरले म पात्रलाई चिठी लेखिदिनका लागि आग्रह गर्नु, म पात्रको र वीरबहादुरको लामो समयसम्म बहस चल्नु, अन्ततः म पात्र वीरबहादुरकी डल्लीलाई चिठी लेखिदिनका लागि सहमत हुनु, पैसा थोरै भएकाले आफूले पेसा परिवर्तन गरेको विषय चिठीमा उल्लेख गरिनु, म पात्रको चिठी लेख्ने कलाबाट वीरबहादुर निकै प्रभावित हुनु, म पात्रले वीरबहादुरको घरको अवस्था थाहा पाउनु, यति धेरै ऋण किन लगायौ भनी प्रश्न गर्दा साहुको चर्को ब्याजका कारण आफू ऋणमा परेको कुरा वीरबहादुरले सुनाउनु, जसरी भए पनि ऋण तिरेर आफ्नो जग्गा निखन्ने कुरा वीरबहादुरले सुनाउनु जस्ता अनुभावहरूले कथामा प्रारम्भिक भागको निर्माण गरेका छन् ।

वीरबहादुर र म पात्रका बिचको सम्बन्ध नजिक हुँदै जानु, एक दिन वीरबहादुरले आफ्नो पैसा चोरी भएको कुरो म पात्रलाई सुनाउनु, यस्ता व्यक्तिको पसिना पनि खाइदिने भनेर म पात्रलाई चोरप्रति घृणा जाग्नु, धनेले आफ्नो रुपियाँ चोरेको विषय वीरबहादुरले स्पष्ट भन्नु, लामो समय म पात्रसँग कुराकानी गरेर विरामीलाई खाना खुवाउनु छ भन्दै वीरबहादुर बाहिर निस्कनु, अर्को दिन म पात्र र वीरबहादुरको स्टेसनमा भेट हुनु, वीरबहादुरले धने जेलमा परेको विषय सुनाउनु, आफूले चाहेमा उसलाई निकाल्न सक्ने तर यस पटक सचेत बनाउनुपर्ने भएकाले उसलाई आफूले सहयोग गर्न नसक्ने कुरा वीरबहादुरले बताउनु, वीरबहादुरले असहाय नेपालीलाई सहयोग गर्दै आएको कुरा बताउनु, लगभग डेढ दुई महिनापछि वीरबहादुर निकै दुःखी भएर म पात्रको कोठामा पुग्नु, उसले म पात्रलाई आफ्नो छोराको मृत्यु भएको खबर सुनाउनु, म पात्र पनि निकै दुःखी बन्नु, आफ्नी श्रीमती

भन् पीडामा होली भन्ने ठानेर वीरबहादुर घरतिर लाग्नु जस्ता अनुभावका शृङ्खलाले 'सहिद' कथाको मध्य भाग निर्माण गरेका छन् । यी घटनाका कारण कथाको प्रमुख पात्र वीरबहादुर दुःखमा पर्ने कुराको सङ्केत पाइन्छ । वीरबहादुरले भोगेको जीवन अत्यन्त कष्टकर रहेको विषय यी अनुभावले पुष्टि गरेका छन् ।

घरमा पुत्र वियोगको पीडाबाट सन्तप्त बनेकी श्रीमतीलाई भेट्नका लागि हिँडेको वीरबहादुरको भेट देउता बाबुसँग हुनु, उता म पात्र पनि क्रान्तिमा लागेका व्यक्तिको उपचारमा खटिनु, देउता बाबुसँग वीरबहादुरले आफ्नो घरको सबै अवस्था जानकारी गराउनु, देउता बाबुले पनि आफ्नो घरको अवस्थाका बारेमा जानकारी दिनु, यति बेला घरमा जाने होइन नेपाल आमालाई स्वतन्त्र बनाउनका लागि युद्धमा जानुपर्ने देउता बाबुको आग्रहलाई वीरबहादुरले अस्वीकार गर्न नसक्नु, युद्धमा वीरबहादुर घाइते हुनु, घाइतेको उपचारका लागि म पात्र पनि आउनु, त्यहीँ देउता बाबु र वीरबहादुरको भेट हुनु, घाइते वीरबहादुरसँग म पात्रले सबै कुरा सोध्नु, उसले आफू युद्धसम्म कसरी पुगेको भन्ने विषय खुलस्त भन्नु, म पात्रको मुखबाट देउता बाबु सहिद भएको कुरा थाहा पाउनु, आफू पनि नचाँच्ने भएकाले डल्लीलाई चिठी पठाइदिनका लागि वीरबहादुरले म पात्रलाई आग्रह गर्नु, अर्को दिन वीरबहादुरको पनि मृत्यु हुनु, उसलाई उच्च सम्मानका साथ अन्तिम श्रद्धाञ्जली अर्पण गरिनुसम्मका कारुणिक घटनाबाट कथाको अन्त्य भाग निर्माण भएको छ । कथाको प्रमुख पात्र देशको व्यवस्था परिवर्तनका लागि सहिद भएको अवस्थामा पुगेर कथा समापन भएको छ । कथामा शोक भाव मुख्य रूपमा प्रकट भएको छ । यही शोक भावका कारण प्रकट भएका अनुभावले कथावस्तुको संरचना निर्माण गरेका छन् ।

व्यभिचारीभाव

'सहिद' कथामा शोक स्थायीभाव मुख्य रूपमा प्रकट भएको छ । यही शोक भावलाई परिपुष्टि गर्ने किसिमबाट कथामा चिन्ता, दैन्य, आश्चर्य, विस्मय, स्मृति, ग्लानि, अपशोच आदि व्यभिचारीभाव प्रकट भएका छन् । कथामा प्रकट भएका व्यभिचारीभावले भावकेन्द्र बनेको शोक स्थायीभावलाई पूर्ण परिपाकावस्थामा पुऱ्याएका छन् । कथामा मुख्य रूपमा व्यभिचारीभाव प्रकट भएका कथांशलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

“गैसके ! ओहो ! एक पटक खबर पनि दिएनन् । साँच्चै नेपालको मानिसलाई मायामोह भनेको एक जात हुँदैन । अब मेरी डल्लीलाई खत कसले लेखिदिन्छ” (मैनाली, २०५७, पृ. ६९) ।

“वाह बाबु वाह ! चिठी हेर्ने बित्तिकै रामोराम डल्ली दङ्ग पर्छे । तपाईं त देवता बाबुभन्दा पनि राम्रो लेख्नुहुँदो रहेछ गाँठे” (मैनाली, २०५७, पृ.६२) ।

“साहुका पिरले स्वास्नी छोरछोरी छोडेर बिदेसिएको यस गरिवले पसिना बगाएर कमाएको धन कुन पापीले छिनायो होला ?” (मैनाली, २०५७, पृ.६४) ।

डेढ दुई महिनापछिको कुरा हो, एक दिन बिहान वीरबहादुर फेरि मेरो कोठामा दाखिल भयो । उसका दुवै आँखामा आँसु छर्चल्किरहेका थिए । मलाई देखेबित्तिकै भक्कानु पारेर रुन लाग्यो (मैनाली, २०५७, पृ.६७) ।

“के भन्नु बाबु ! मेरो राम खसेछ । मेरो राजालाई दैवले चुँडेर लग्यो !” वीरबहादुर भन्नु घोप्टे परेर डाँको छोडेर रुन लाग्यो । मैले पनि मन थाम्न सकिन्नँ, गहभरि आँसु भो । एकै छिनपछि वीरबहादुरले आँसु पुछ्दै भन्यो “ मेरो राम रहिसको छोरो जस्तो राम्रो थियो । गोरु कल्कलाउँदो, यति अग्लो निधार भएको, बाँचिरहेको भए ठुलो मानिस हुने थियो” (मैनाली, २०५७, पृ.६७) ।

‘सहिद’ कथामा आएका माथिका कथांशहरूमा प्रकट भएका व्यभिचारीभावहरूले मुख्य भावकेन्द्र बनेको शोक स्थायीभावलाई परिपुष्टि गरेका छन् । स्मृति, आश्चर्य, चिन्ता, दैन्य, अश्रु आदिका कारण शोक स्थायीभाव करुण रसका रूपमा प्रकट भएको छ । वीरबहादुरले भोगेको जीवनलाई हेर्दा उसले अनेक प्रकारका पीडाबाहेक जीवनमा अरु पाएको छैन । आफ्नो जीवन करुणैकरुणले भरिँदा पनि उसले देखाएको मानव सेवाको भाव निकै प्रशंसनीय रहेको छ । आफ्ना सम्पूर्ण कुरा गुमाएर देश र जनाताका लागि समर्पित वीरबहादुर र देवता बाबुकै कारण देशमा परिवर्तन सम्भव भएको हो । देशमा परिवर्तन ल्याउनका लागि खटिएका व्यक्तिले भोगेको जीवन अति कारुणिक रहेको अवस्था बोध कथाले गराएको छ ।

स्थायीभाव

‘सहिद’ कथामा वीरबहादुरको जीवनको कारुणिक पक्षको चित्रण गरिएको छ । कथाको प्रमुख आलम्बन बनेको वीरबहादुरको जीवन शोक भावले ग्रसित रहेको छ । यसैले विश्लेष्य कथामा शोक स्थायीभाव नै प्रमुख बनेको छ । भारतको कुनै सहरमा कामदारका रूपमा पुगेको वीरबहादुर र देवता बाबुका बिचको सम्बन्ध अत्यन्तै सुमधुर रहेको प्रसङ्गबाट कथा प्रारम्भ भएको छ । नेपालमा २००७ सालमा चलेको राणा शासन विरोधी आन्दोलनमा सहभागी हुनका लागि हिँडेको देवता बाबुसँग एकाएक छुट्टिएको वीरबहादुरको भेट म पात्रसँग भएको प्रसङ्गबाट कथा प्रारम्भ भएको छ । म पात्र र वीरबहादुरको प्रारम्भिक भेट त्यति नजिकको नभए पनि उनीहरूका बिचको सम्बन्धले निरन्तरता पाएको छ । साहुले आफ्नो कब्जामा राखेको खेत आफ्नै बनाउने उद्देश्यले काम

गरिरहेको वीरबहादुरको पैसा चोरी भएको प्रसङ्गबाट नै कथामा शोक भावको विस्तार भएको छ । वीरबहादुरको छोरो रामको मृत्यु भएको प्रसङ्गले कथालाई अझ शोकसँग सम्बन्धित बनाइदिएको छ । पुत्र वियोगबाट प्रताडित भएकी पत्नी डल्लीलाई भेट्न घरतिर जाँदै गरेको वीरबहादुरको भेट गोरखपुरमा देवता बाबुसँग भएको र देवता बाबुको उत्प्रेरणाकै कारण घरतिर नलागी राजनीतिक परिवर्तनमा होमिएको वीरबहादुर गोली लागेर मृत्यु वरण गर्न पुग्नुसम्मका घटनाले कथालाई शोक स्थायीभावसँग जोडिदिएका छन् । जसको प्रेरणाबाट वीरबहादुर परिवर्तनको युद्धमा समर्पित भएको थियो उनै देवता बाबु पनि युद्धमा सहिद भएको जानकारी वीरबहादुरले पाउँछ । कथाका प्रमुख पात्रहरूले ज्यान गुमाएका छन् । उनीहरूले परिवारका सदस्य पनि गुमाएका छन् । यी सबै कथाका घटनाले शोक स्थायी भावलाई पुष्टि गरेका छन् । त्यसैले कथामा शोक स्थायीभाव करुण रसका रूपमा प्रकट भएको छ ।

‘सहिद’ कथामा शोक स्थायीभाव अङ्गी बनेर प्रकट भएको छ भने निर्वेद तथा उत्साह भाव अङ्ग बनेर प्रकट भएका छन् । कथामा वीरबहादुरले आफ्नो प्रिय छोरो गुमाउनुपर्दा वैराग्य बोध गर्न पुगेको छ । यस्तै नेपाल आमाको अस्तित्व रक्षाका लागि भएको युद्धमा उत्साह भाव प्रकट भएको छ । यी भावले कथामा व्यपकता पाएका छन् । यी भाव केवल शोक स्थायीभावसँग नै सम्बन्धित रहेका छन् । यसरी विश्लेष्य कथामा प्रमुख भावका रूपमा आएको शोक स्थायीभाव करुण रस बनेर प्रकट भएको छ । कथामा वीरबहादुरलाई ऋण लाग्नु, साहुले उसको घरखेत कब्जामा लिनु, त्यही जग्गा बचाउनका लागि विदेश लाग्नुपर्ने, बल्लतल्ल बचाएको पैसा चोरी हुनु, अकालमा छोरो गुमाउनुपर्ने परिस्थिति आउनु, वीरबहादुरलाई लाडाइँमा गोली लाग्नु, देश परिवर्तनका लागि युद्धमा समर्पित वीरबहादुर घाइते हुनु, वीरबहादुरले देवता बाबुको मृत्यु भएको खबर पाउनु, अस्पतालमा नै वीरबहादुरको मृत्यु हुनु जस्ता अत्यन्तै कारुणिक घटनाका कारण कथामा शोक स्थायीभावको व्याप्ति पाइन्छ । यही शोकभाव कथान्तमा आइपुग्दा करुणका रूपमा प्रकट भएको छ ।

निष्कर्ष

गुरुप्रसाद मैनालीको ‘सहिद’ सामाजिक विषयसँग सम्बन्धित कथा हो । यस कथामा २००७ सालको राजनीतिक परिदृश्यलाई विषयबद्ध गरिएको छ । आर्थिक विपन्नताबाट बच्नका लागि सङ्घर्ष गरिरहेका पात्र देशको राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तनको आन्दोलनमा समर्पित हुँदा अकालमा नै ज्यान गुमाउनुपरेको कारुणिक सन्दर्भ कथामा आएको छ । यस कथामा शोक स्थायीभाव करुण रसका रूपमा प्रकट भएको छ । कथामा निर्वेद तथा उत्साह भाव अङ्ग बनेर प्रकट भएका छन् । कथामा वीरबहादुरले आफ्नो प्रिय छोरो गुमाउनुपर्दा वैराग्य भाव प्रकट भएको छ भने देवता बाबु तथा वीरबहादुर जस्ता वीरहरू नेपाल आमाको अस्तित्व रक्षाका लागि युद्धमा समर्पित भएको प्रसङ्गमा

उत्साह भाव प्रकट हुन पुगेको छ । कथामा आएका निर्वेद तथा उत्साह भावले पनि मुख्य भाव बनेको शोक स्थायीभावलाई नै परिपुष्टि गरेका गरेका छन् । यस्तै कथाका प्रमुख पात्र वीरबहादुर, देवता बाबुको निधन भएको प्रसङ्ग अनि वीरबहादुरको छोरो रामको निधनमा प्रकट भएको शोक भाव करुण रस बनेर अभिव्यक्त हुन पुगेको छ । विश्लेष्य कथामा वीरबहादुर, देवता बाबु, म पात्र, धने, राम, डल्ली जस्ता आलम्बन आएका छन् । यी सबै आलम्बनले भोगेको जीवनको दयनीय अवस्थाले पनि शोक भावलाई नै पुष्टि गरेको छ । कथामा नेपालको विराटनगर र भारतको गोरखपुर घटना घटने स्थानका रूपमा आएका छन् । वीरबहादुर जस्ता व्यक्तिको बसोबास रहेको नेपालको ग्रामीण क्षेत्र पनि उद्दीपन विभावका रूपमा आएको छ । वीरबहादुर, देवता बाबु, म पात्र, धने, राम, डल्ली जस्ता पात्रले कायिक, वाचिक, सात्त्विक तथा आहार्य अनुभावका माध्यमबाट आफ्ना भाव प्रकट गरेका छन् । कथामा वीरबहादुर र देउता बाबुको मृत्युका कारण प्रकट भएको शोक स्थायीभावलाई चिन्ता, दैन्य, अश्रु, संशय, ग्लानि, हर्ष, वितर्क, निद्रा, तर्क, मति, औत्सुक्य, स्मृति आदि व्यभिचारीभावले परिपुष्टि गरेका छन् । कथामा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावबाट परिपुष्टि बनेको शोक स्थायीभाव करुण रसका रूपमा अभिव्यक्त भएको छ ।

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत लेख तयार पार्ने क्रममा उपयोग गरिएका लेखरचनाका सर्जक तथा सिद्धान्त निर्माणका क्रममा उपयोग गरिएका लक्षणग्रन्थका सर्जकप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । लेख मूल्याङ्कन गर्नुहुने मूल्याङ्कन कर्ता तथा प्रकाशन समितिलाई कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५०). *पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त*. पाँ.संस्क.. साभ्ना प्रकाशन ।
- आनन्दवर्धन (सन् २०१३). (टीकाकार विश्वेश्वर). *ध्वन्यालोक*. ते.संस्क.. ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
- आप्टे, वामन शिवराम (सन् १९६९). *संस्कृत हिन्दी कोश*. दो.संस्क.. मोतीलाल बनारसीदास ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५५). *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त*. तेस्रो संस्क..साभ्ना प्रकाशन ।
- ढकाल, वेणीमाधव (२०६७). *काव्यदीपिका*. दो. संस्क.. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- तिवारी, प्रेमप्रसाद (२०७७). *महेशविक्रम शाहका कथामा रस*. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय ।
- दाहाल, लोकमणि (सन् २००८). *साहित्यदर्पण* (१-६). (लेखक विश्वनाथ). चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- नगेन्द्र (सन् १९७४). *रससिद्धान्त*. ते.संस्क..नेसनल पब्लिसिङ हाउस ।
- भरत (२०५७). *हिन्दी नाट्यशास्त्र*. (टीकाकार बाबुलाल शुक्ल).ते.संस्क..चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

- भानुदत्त (सन् १९८८). *रसतरङ्गिणी*. (टीकाकार उर्मिला शर्मा) परिमल प्रकाशन ।
- मम्मट (सन् २०१४). *काव्यप्रकाश*. (टीकाकार विश्वेश्वर). छै. संस्क.. ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
- मैनाली, गुरुप्रसाद (२०५७). *नासो*. सो. संस्क.. अम्बिकाप्रसाद मैनाली ।
- विश्वेश्वर (सन् २०१३). (लेखक आनन्दवर्धन). *ध्वन्यालोक*. .ते. संस्क.. ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६३). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. दास्रो संस्क.. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शुक्ल, बाबुलाल (२०५७). *हिन्दी नाट्यशास्त्र*. (लेखक भरत).ते. संस्क.. चौखम्भा संस्कृत संस्थान